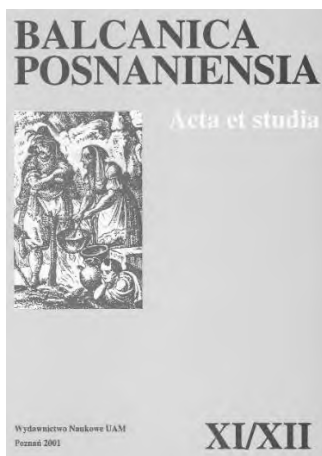

Agičić Damir, *Czesi w Chorwacji na przełomie wieków*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 2001, t. 11–12, s. 121–128.

<https://doi.org/10.14746/bp.2001.11-12.13>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/52618>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

<http://bch.amu.edu.pl>

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

CZESI W CHORWACJI NA PRZEŁOMIE WIEKÓW

DAMIR AGIĆIĆ

ABSTRACT. Agićić Damir, *Czesi w Chorwacji na przełomie wieków* (The role of Czechs in the cultural life of Croatia in the late 19th century). Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, XI/XII, Poznań 2001. Adam Mickiewicz University Press, pp. 121-127. ISBN 83-232-1078-0, ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

Damir Agićić, Uniwersytet w Zagrzebiu (University of Zagreb).

W przeszłości Czesi odgrywali znaczną rolę w gospodarczym i kulturalnym życiu w Chorwacji, szczególnie w Zagrzebiu i pewnych regionach kraju, gdzie mieszkali w większych skupiskach. Niestety, chorwacka historiografia do dziś nie zbadała w całości tego zagadnienia. Nie istnieje też całościowa monografia poświęcona tej problematyce, zajmowali się nią dotychczas jedynie publicyści i historycy-amatorzy. W związku z tym, że w swoich badaniach stosunków chorwacko-czeskich na przełomie XIX i XX wieku zetknąłem się również z problemem czeskiej mniejszości narodowej w Chorwacji, z zadowoleniem przyjąłem zaproszenie na tę konferencję. Chciałbym w swym referacie wskazać podstawowe kierunki badań tej problematyki, które należałoby podjąć w przyszłości.

W chwili obecnej w Chorwacji mieszka relatywnie niewielka, ale znacząca mniejszość czeska. Czesi zaczęli osiedlać się na terytorium Chorwacji w I połowie XVIII wieku, kiedy to czescy imigranci utworzyli osadę przy manufakturze szkła w miejscowości Crni Lug (Perlasdorf) w Gorskim Kotarze. W XVIII wieku osiedlali się w Chorwacji również drukarze, wydawcy i księgarze z Czech, lecz nie możemy tu mówić o wielkiej liczbie takich osiedleńców.¹

Pod koniec XVIII i na początku XIX wieku zaczęli się Czesi osiedlać na terenie Pogranicza Wojskowego, szczególnie w okolicach Bjelovaru. Zakładali nawet zupełnie nowe osady, na przykład wieś Ivanovo Selo – największe i najbardziej zwarte czeskie osiedle w pasie Pogranicza Wojskowego. Ludność miejscowa nazywała czeskich imigrantów „Pemci”, a ich osady „Pemije”, co jest zniekształconą

¹ J. Matušek, *Česi v Chorvatsku*, Daruvar 1995, s. 19-20.

formą wyrazu „Bohemia”. Początkowo określenia tego nie uważano za pejoratywne. Pojęcie „Pemac” negatywnej konotacji zaczęło nabierać w ostatnich dekadach XIX wieku, kiedy to na terytorium zdemilitaryzowanego już Wojskowego Pogranicza napłynęła nowa, największa fala czeskich imigrantów.²

Stosunki osiedleńców i ludności miejscowej nie zawsze układały się najlepiej. Warto tu jednak pamiętać, że inaczej układały się stosunki Czechów z Chorwatami, a inaczej z Serbami, oraz to, że sytuacja wyglądała odmiennie w różnych rejonach kraju.

Stosunki Chorwatów i Czechów były początkowo poprawne, a nawet dobre. Wykształceni Chorwaci przyjmowali czeskich imigrantów jako „braci i przyjaciół” i widzieli w nich potencjalnych sprzymierzeńców w walce z węgierską i austriacką polityką.³ Lokalni urzędnicy często pomagali imigrantom nie znającym miejscowego języka i warunków w załatwianiu formalności, w staraniach o najrozmaitsze pozwolenia i dokumenty. Z drugiej strony prosty lud – chłopci chorwaccy, w stosunku do Czechów odnosili się „bardziej niż tolerancyjnie” i tylko gdzieś tam dochodziło do sporów i kłótni, związanych głównie ze sprawami prawa własności.⁴ Nie należy jednak zapominać, że ludność miejscowa często zazdrościła zaradnym Czechom sukcesów w rolnictwie i rzemiośle, tego że szybko bogacili się i powiększali swój stan posiadania. W związku z tym zaczęto wkrótce mówić pogardliwie „Pemcu – dotepencu” („Czech – przybłęda”) lub „Pemcu – polutancu” („Czech – mieszaniec”), wyrażając w ten sposób niezadowolenie z czeskiego sąsiedztwa, a okazując w zasadzie swoje frustracje i zawiść. Zdarzało się, że zdzierano czeskie plakaty, a na czeskich domach pisano pogardliwe i wulgarne napisy, to, co dziś nazwalibyśmy *graffiti*.⁵

W związku z tym, że wśród Czechów przeważali przybysze z biedniejszych, górskich regionów Czech i Moraw, w większości byli oni zachwyceni żyznością terenów na których się osiedlali. Szybko przystosowywali się do miejscowych warunków, choć z jednej strony przeszkadzały im niektóre miejscowe zwyczaje, takie jak częste używanie niecenzuralnych wyrażen i przekleństw, i to, że miejscowi rozstawali się z siekierą tylko w kościele i urzędzie, a w pozostałych miejscach zawsze nosili ją ze sobą.⁶ Z drugiej strony, sami Czesi zachowywali obce Chorwatom własne obyczaje, na przykład „zabójcze” nocne tańce i zabawy, w czasie których zachowywano się dość swobodnie, czego rezultatem było to, że „w parafiach z przewagą ludności czeskiej rodziło się prawie 10 % nieślubnych dzieci”. Na szczęście, uwodziciele najczęściej poślubiali później ich matki.⁷

² Ibidem, s. 23-24.

³ J. Buturac, *Zajednički život Hrvata i Čeha u selima Požeške kotline*, Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena, knj. 45, Zagreb 1971, s. 196.

⁴ Ibidem, s. 197.

⁵ J. Auerhan, *Československa větev v Jugoslávii*, Prag 1930, s. 325.

⁶ J. Buturac, op. cit., s. 197.

⁷ M. Ettinger, *Zaista vrlo poučno*, Katolički list, br. 5, Zagreb 1901, s. 49.

Gorzej wyglądały stosunki Czechów z miejscową ludnością serbską. W regionach, gdzie osiedlali się czescy imigranci, dość liczna była ludność prawosławna. Szybko jednak, jak pisał na początku XX wieku proboszcz M. Ettinger, Czesi zaczęli ją wypierać, do tego stopnia, że we wsiach, gdzie wcześniej dominowała ludność prawosławna, po trzydziestu latach można było „*grko-istočnjake* policzyć na palcach”.⁸ Serbowie widzieli więc w Czechach bezpośrednie zagrożenie dla swego stanu posiadania, co wpłynęło na rozwój zdecydowanej niechęci do czeskich imigrantów. Sami Czesi nie byli w stosunku do Serbów równie negatywnie nastawieni.

Z czasem zaczęły się pogarszać i stosunki Chorwatów z Czechami. Sytuacja ta wynikała z wielu przyczyn. Z jednej strony wzrósł nacisk z określonych kręgów chorwackich, którym nie odpowiadała mocna ekonomiczna i kulturalna pozycja Czechów. Także część chorwackich nauczycieli i urzędników widziała w Czechach zagrożenie dla swych stanowisk – Czesi byli bowiem lepiej wykształceni i bardziej dynamiczni. Także chorwackie duchowieństwo z niechęcią patrzyło na czeski brak pobożności i zbyt liberalne zachowanie, a część chorwackiej inteligencji uważała niebezpieczeństwo czeskiego „*Drang nach Osten*”, ponieważ stale wzrastała liczba czeskich banków i innych czeskich instytucji w Chorwacji. Nie mniej ważnym powodem ochłodzenia stosunków chorwacko-ceskich była czeska (mam na myśli cały naród) sympatia dla Serbii i polityki serbskiej. Musiało to znaleźć odbicie w pogorszeniu pozycji tej mniejszości narodowej w Chorwacji, gdyż Chorwaci widzieli w Czechach potencjalnych zwolenników idei wielkoserbskich.⁹

Na początku XX wieku tylko nieliczni Czesi w Chorwacji mieli prawa wyborcze. Ci, którzy mogli brać udział w życiu politycznym, głosowali częściowo na *naprednjake* (HNPS: Chorwacka Ludowa Partia Postępowa) lub *pravaše* (HSP: Chorwacka Partia Prawa), a częściowo na Chorwacką Ludową Partię Chłopską (HPSS) Stjepana Radicia. W roku 1908 wybrany został do parlamentu (Hrvatski Sabor) pierwszy Czech – Josef Křepelka, gospodarz ze wsi Končanica.¹⁰

Według chorwackich statystyk na przełomie XIX i XX wieku w Chorwacji Właściwej znacznie zwiększyła się liczba ludności czeskiej: z 14 584 w 1880 roku na 31 888 w roku 1900, co oznacza ponad dwukrotny wzrost. W ciągu następnych dziesięciu lat przyrost liczby Czechów nie był tak duży. W spisie z 1910 roku liczba ta osiągnęła swój szczyt 32 376, by później stopniowo opadać, a dziś wynosi około 13 tysięcy (0,27%). Działo się tak z dwu głównych powodów. Po pierwsze, część Czechów po I wojnie światowej wróciła do ojczyzny, a część stopniowo zasymilowała się. Starsze statystyki nie używają pojęcia narodowości, a jedynie kryterium deklarowanego języka ojczystego.

⁸ Ibidem, s. 46-47.

⁹ J. Auerhan, op. cit., s. 328. – Później stosunki między Chorwatami i Czechami stopniowo się poprawiały. Dziś Czesi mają w Chorwacji swoje stowarzyszenia kulturalne, szkoły, czasopisma i przedstawicieli w parlamencie (razem ze Słowakami i Rusinami).

¹⁰ J. Auerhan, op. cit., s. 343.

Tabela 1

Liczba Czechów w Chorwacji¹¹

1880		1890		1900	
Liczba ludności	Liczba Czechów	Liczba ludności	Liczba Czechów	Liczba ludności	Liczba Czechów
1 892 599	14 584 0,77%	2 186 410	27 521 1,26%	2 400 766	31 888 1,33%

Najwięcej Czechów mieszkało w żupanii Požeńskiej i Bjelovarsko-križevačkiej, a najmniej w Ličko-krbavskiej i mieście Varaždin. Większość ludności czeskiej w Chorwacji mieszkała na wsi lub w mniejszych miasteczkach. W czterech największych miastach (Zagrzebiu, Osijeku, Varaždinie i Zemunie) mieszkało w 1900 roku tylko 1418 osób deklarujących czeski jako język ojczysty, a to stanowiło zaledwie 4,5% wszystkich Czechów w Chorwacji. Znaczniejsze skupisko Czechów znajdowało się w samym Zagrzebiu. W 1900 roku 955 osób deklarowało język czeski jako ojczysty. Stanowiło to 1,7% ludności miasta, ale stawiało Czechów na czwartym miejscu wśród mniejszości narodowych.

Tabela 2

Liczba Czechów w poszczególnych Żupaniami w roku 1900

Żupanija Požega	14 769	6,47% ludności
Žup. Bjelovar-Križevci	11 227	3,73%
Žup. Virovitica	1 913	0,88%
Žup. Zagreb	1 302	0,27%
Glavni grad Zagreb	955	1,65%
Žup. Srijem	743	
Grad Osijek	266	
Žup. Varaždin	238	
Žup. Modruš-Rijeka	186	
Grad Zemun	122	
Žup. Lika-Krbava	92	
Grad Varaždin	75	

Zagrzeb był jedynym miastem w Chorwacji, w którym mieszkało relatywnie dużo Czechów. W 1874 roku, z inicjatywy Josefa Vaclava Friča, wybitnego polityka i dziennikarza czeskiego, wówczas redaktora oficjalnej gazety *Agramer Zeitung*, założyli oni swe towarzystwo „Česka beseda”. Towarzystwo to zostało utworzone 14 października 1874 r. w obecności znamienitych gości, wśród których był wybitny chorwacki pisarz czeskiego pochodzenia August Šenoa i inni. Stowarzyszenie liczyło 53 członków, a na przewodniczącego wybrany został J. V. Frič. Wkrótce liczba członków „Česke besede” podwoiła się. Przez dłuższy czas było to jedyne czeskie stowarzyszenie w Chorwacji, które organizowało działania społeczne i kulturalne tej mniejszości narodowej. Istnieje ono do dziś.¹²

¹¹ *Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, t. I, Zagreb 1905.

¹² *120 let České besedy v Záhřebě (1874-1994)*, Zagreb-Darugar 1995.

Przytłaczająca większość Czechów w Chorwacji należała do kościoła rzymskokatolickiego, liczba osób wyznania protestanckiego była znacznie mniejsza i nie przekraczała 4% wszystkich czeskich imigrantów. Nie należy jednak zapominać, iż z Czech przybywali do Chorwacji również czescy Żydzi, którzy często deklarowali niemiecki jako język ojczysty.

Czesi łatwo i szybko uczyli się chorwackiego. Niewykształcony lud na początku wieku używał ograniczonej liczby słów, nie było więc trudno zapamiętać wystarczającej ich liczby, aby bez problemów porozumiewać się z chorwackimi sąsiadami. Oczywiście tam, gdzie ludności czeskiej było mniej, łatwiej uczono się chorwackiego, a tam, gdzie mieszkali w większych skupiskach, trwało to znacznie dłużej i dłużej trwali oni przy języku czeskim. We własnych domach najczęściej rozmawiali jednak po czesku, ale po pewnym czasie używali mieszanki czesko-chorwackiej.¹³ Choć wielu Czechów świetnie opanowało chorwacki, można ich było poznać po twardszej wymowie.¹⁴

Z drugiej strony ludność miejska nie miała problemów z nauką języka i liczne są przykłady znanych śpiewaków, aktorów, a nawet pisarzy i profesorów pochodzenia czeskiego. Wielu Czechów znało także niemiecki, ale tylko nieliczni węgierski.

Tabela 3

Liczba Czechów znających oprócz ojczystego inny język

Najczęściej znany język	1880 r.	1890 r.	1900 r.
Chorwacki	7 322 (50,20%)	17 156 (62,34%)	23 057 (72,99%)
Niemiecki	3 939 (27%)	4 054 (14,73%)	4 034 (12,77%)

Znających również węgierski można pominąć.

Głównym zajęciem Czechów w Chorwacji było rolnictwo, ale także rzemiosło. Liczba osób pracujących w innych zawodach była niewielka, lecz wkład Czechów w rozwój poszczególnych dziedzin był ogromny. Wśród czeskich rolników dominowali właściciele małych gospodarstw, a tylko 10 Czechów zaliczało się do kategorii wielkich właścicieli ziemskich (ponad 1000 mórg).

W drugiej połowie XIX wieku całe społeczne, polityczne i kulturalne życie Chorwacji skoncentrowane było w Zagrzebiu. Mieszkająca tu mniejszość czeska aktywnie w nim uczestniczyła, wnosząc wielki wkład w rozwój nauki, sztuki i kultury.

Na Uniwersytecie w Zagrzebiu, założonym w 1874 roku, działało kilku czeskich profesorów. Wśród pierwszych mianowanych profesorów znajdował się również Czech Lavoslav Geitler, profesor filologii słowiańskiej. Jemu przypadł zaszczyt wygłoszenia pierwszego wykładu na uroczystym otwarciu odnowionego uniwersytetu.

Do rozwoju Uniwersytetu Zagrzebskiego oprócz Geitlera przyczynili się również inni Czesi. Jaromir Hanel był profesorem powszechnej historii prawa do 1881 roku, kiedy to przeszedł na uniwersytet czeski w Pradze. W Instytucie Przyrodni-

¹³ J. Buturac, op. cit., s. 197-198.

¹⁴ M. Ettinger, op. cit., s. 47.

czym Wydziału Filozoficznego pracowali Vinko Dvorak, Bohuslav Jiruš, Gustav Janeček oraz Dragutin Zahradnik. Wszyscy byli szanowanymi uczonymi, członkami JAZU, innych akademii i stowarzyszeń naukowych.

Vinko Dvorak organizował studia fizyki, eksperymentował z promieniami X, a w 1897 roku wykonał pierwsze zdjęcia rentgenowskie w Zagrzebiu. Bohuslav Jiruš był profesorem botaniki, założycielem instytutu botaniki i fizjologii roślin, który stał się podstawą założonego później również przez Czecha – Vitězslava Durčanka – ogrodu botanicznego. Jiruš zapoczątkował także kurs farmacji, który następnie rozrósł się w studia farmaceutyczne. Katedrę farmakologii w Zagrzebiu opuścił Jiruš w roku 1886, kiedy to objął katedrę farmakologii w Pradze. Janeček był twórcą nowoczesnej chemii w Chorwacji. Został członkiem Akademii Nauk, a w okresie międzywojennym (1921-1924) nawet jej przewodniczącym. Także katedrę matematyki prowadził w Zagrzebiu Czech Karel (Dragutin) Zahradnik. W 1899 roku opuścił Zagrzeb, przenosząc się do Brna. Czescy profesorowie byli wybitnymi specjalistami w swoich dziedzinach, świetnymi organizatorami, często sprawowali na uniwersytecie funkcje dziekana i rektora. Kiedy po I wojnie światowej w Zagrzebiu organizowano studia medyczne, znów pojawiło się dwóch czeskich profesorów: Fran Smetanka i Emil Prašek.¹⁵

Znaczącą rolę odgrywali także Czesi – nauczyciele w szkołach średnich. Dla przykładu warto wspomnieć, że dwóch autorów podręczników szkolnych – František Bronislav Korinek, który napisał pierwszy podręcznik historii powszechnej po chorwacku i Vaclav Zaboј Marik – było również Czechami. Liczni Czesi występowali w zagrzebskich teatrach (Marija Ružička-Strozzi, Arnošt Grund, Nina Vavra i inni). Na stałe w Chorwacji osiedlali się liczni inżynierowie, architekci i inni przedstawiciele inteligencji technicznej, której brak odczuwała Chorwacja. Przytoczyć możemy także przykłady czeskich przedsiębiorców, którzy w Chorwacji organizowali swoje firmy. František Pokorný w 1865 roku założył pierwszą fabrykę likierów w Chorwacji. Czescy imigranci aktywni byli w organizacjach sportowych w Zagrzebiu, a także w organizacji ruchu sokolniczego.

Pomijając drobniejsze nieporozumienia, przy omawianiu sytuacji mniejszości czeskiej w Chorwacji mamy do czynienia z sytuacją z wielu względów modelową, a nawet idealną. Do znacznie większych konfliktów nie dochodziło, a Czesi coraz bardziej wtapiają się w społeczność chorwacką. Tam zaś, gdzie żyją większe skupiska Czechów (w okolicach Daruvaru i Požegi) zachowują oni swe obyczaje, język i świadomość narodową, ale nie dochodzi do spięć.

Z przykładu mniejszości czeskiej w Chorwacji można by wyciągnąć kilka wniosków uniwersalnych:

1. Przyczyną konfliktów, oprócz przyczyn ekonomicznych i szybkiego bogacenia się mniejszości, co wywołuje zazdrość miejscowych, są różnice obyczajów.

¹⁵ Także wcześniej przy modernizacji uniwersytetu w 1874 r. rozmyślano o otwarciu Wydziału Medycznego i o czeskich profesorach, którzy mogliby zastąpić brakujące miejscowe kadry. (Listy F. Račkiego do F. L. Riegra, Arhiv Narodniho Muzea, Poz. F. L. Riegera, k. 49) – Niestety, z braku środków i ostatecznego pozwolenia władz w Budapeszcie, Wydział Medyczny nie został otwarty do końca I wojny światowej, ale jak widać, czescy profesorowie byli zaproszeni na katedry.

Im są one mniejsze, tym łatwiej porozumieć się i tym rzadziej dochodzi do konfliktów.

2. Do większych konfliktów nie dochodzi, gdy większość nie odczuwa zagrożenia ze strony mniejszości i vice versa, gdy mniejszość nie stawia żądań politycznych (politycznej autonomii czy nawet prób secesji). W przypadku Czechów w Chorwacji o takich żądaniach nie było oczywiście mowy. Co ważne, niebezpieczeństwo żądań secesji ze strony mniejszości narodowych pojawia się najczęściej dopiero wtedy, gdy ich macierzyste państwo przejawia skłonności do ekspansji, przy czym konieczne jest, aby znajdowało się w sąsiedztwie.

3. Rola mniejszości może być pozytywna. Rola intelektualistów i artystów czeskich, a także całej mniejszości narodowej, w rozwoju wszystkich dziedzin życia w Chorwacji wskazuje nam, jak w pozytywny sposób mogą wpływać osoby obcej narodowości i jak mogą być cenne w życiu gospodarczym i kulturalnym w swej nowej ojczyźnie.

THE ROLE OF CZECHS IN THE CULTURAL LIFE OF CROATIA IN THE LATE 19TH CENTURY

Summary

The problem discussed in this paper is the role of the Czech ethnic minority as well as Czechs holding prominent positions in cultural, academic, and public life of Croatia in late 19th century.

The first part of the paper is devoted to the settlement of the Czech population on the territory of Croatia. The names of places where Czechs constituted the majority are indicated and the relations between the newly settled Czechs and the Croatian population are described. As the Czechs were coming from regions of higher economic development, they brought different customs. Moreover, it soon turned out that the Czechs were more prosperous and that their farms brought more profit. That discrepancy generated conflicts with the local population.

The second part of the paper focuses on outstanding individuals who came to Croatia from Bohemia and took important positions at the universities and in other academic and cultural institutions, thus largely contributing to the general development of Croatia Proper. For example, the first professor of Slavonic studies at the University of Zagreb was a Czech, Lavoslav Geitler, who delivered an inaugural lecture opening the first academic year 1874/75. Czechs happened to be members, and even chairmen of JAZU (the Yugoslav Academy of Sciences and Skills). There were also many Czechs among actors, musicians, and engineers.

The activity of Czechs in Croatia was one of the elements of strong cultural, economic, and political ties between two parts of Austria-Hungary in the late 19th and early 20th century. The lasting effect of the 19th century Czech settlement is a Czech minority that has been living in Croatia until now.